

Jacques Le Goff

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

Μετάφραση:
Ρίκα Μπενβενίστα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ

αποστροφή του Μεσαίωνα για την καινοτομία.

Και μολαταύτα, τον 12ο αιώνα, η *modernitas* και οι *moderni*, εκδηλώνονται όλο και περισσότερο με μια υπερηφάνεια στην οποία νιώθουμε ότι βαραίνει η πρόκληση προς το παρελθόν και οι υποσχέσεις για το μέλλον. Πλησιάζει ο καιρός που το όριο θα γίνει πρόγραμμα, διακήρυξη και σημαία. Η τέταρτη Σύνοδος του Λατερανού, το 1215, επικυρώνει το *aggiornamento* της χριστιανικής συμπεριφοράς και ευαισθησίας που θα ανοίξει τις πύλες στο μοντέρνο, αν όχι και στον μοντερνισμό, που έχουν συνείδηση του εαυτού τους. Τα επαιτικά τάγματα θα είναι οι θριαμβευτές της ανατροπής των αξιών. Όπως θα πουν, το 1215, τα *Χρονικά της Νορμανδίας (Annales de Normandie)*: "Τα δύο αυτά τάγματα –Μινωρίτες και Κήρυκες– έγιναν δεκτά από την Εκκλησία και τον λαό με μεγάλη χαρά εξαιτίας της καινοτομίας του κανόνα τους". Αλλά τούτη η επαναλειτουργία της ιστορίας, η επανεκκίνηση, δεν θα ήταν εφικτές χωρίς την εμφάνιση νέων στάσεων απέναντι στον χρόνο, οι οποίες αναδύονται από την εξέλιξη, όχι πια του αφηρημένου χρόνου των κληρικών, αλλά συγκεκριμένων χρόνων που το δίκτυο τους περιβάλλει τους ανθρώπους της μεσαιωνικής Χριστιανοσύνης.

Ο Marc Bloch βρήκε μια εντυπωσιακή διατύπωση για να συνογίσει τη στάση των ανθρώπων του Μεσαίωνα απέναντι στον χρόνο: "τεράστια αδιαφορία για τον χρόνο".

Τούτη η αδιαφορία, κατά την άποψή του, εκφραζόταν στους χρονικογράφους που είναι φειδωλοί όσον αφορά τις ημερομηνίες –χαρακτηρίζονται από μια αναισθησία για τον συγκεκριμένο αριθμό, στην οποία θα επανέλθουμε– και χρησιμοποιούν ασαφείς εκφράσεις όπως: "τον καιρό εκείνο", "ενόσον", "λίγο μετά"...

Στο επίπεδο της συλλογικής, κυρίως, συνείδησης μια θεμελιώδης χρονική σύγχυση μπερδεύει το παρόν με το μέλλον. Τούτη η σύγχυση εκδηλώνεται ιδιαίτερα στην επιμονή σε συλλογικές ευθύνες που είναι φανερή έκφραση πρωτογονισμού. Όλοι οι ζωντανοί είναι συνυπεύθυνοι για το αμάρτημα του Αδάμ και της Εύας, όλοι οι σύγχρονοι Εβραίοι είναι συνυπεύθυνοι για τα Πάθη του Χριστού και όλοι οι μουσουλμάνοι

είναι συνυπεύθυνοι για την αίρεση του Μωάμεθ. Όπως σημειώσαμε, οι σταυροφόροι του τέλους του 11ου αιώνα δεν πίστευαν ότι πήγαιναν να τιμωρήσουν τους απογόνους των δήμετων του Χριστού, αλλά τους ίδιους τους δήμιους. Έτσι, στην τέχνη και στο θέατρο ο αναχρονισμός των κουστουμιών -που θα διατηρηθεί, όπως ξέρουμε, για πολύ καιρό- δείχνει όχι μόνον το ανακάτωμα των εποχών, αλλά κυρίως την αίσθηση, την πίστη, των ανθρώπων του Μεσαίωνα πως ό,τι είναι θεμελιώδες για την ανθρωπότητα είναι και σύγχρονο. Η λειτουργία ξαναζωντανεύει κάθε χρόνο μια εκπληκτική συμπύκνωση της αγίας ιστορίας, μέσα σε χιλιετίες. Μαγική νοοτροπία που κάνει το παρελθόν παρόν, διότι το υφάδι της ιστορίας είναι η αιωνιότητα.

Και μολαταύτα, η Ενσάρκωση επιφέρει μια αναγκαία χρονολόγηση. Η ζωή του Χριστού κόβει την ιστορία στα δύο και εφόσον η χριστιανική δρασκεία θεμελιώνεται πάνω σ' αυτό το γεγονός, προκύπτει η τάση, η βασική ευαισθησία στη χρονολόγηση. Αλλά τούτη η χρονολόγηση δεν ορίζεται κατά μήκος ενός χρόνου διαιρετού σε ίσες στιγμές, που μετρώνται με ακρίβεια, όπως ο χρόνος που ονομάζουμε αντικειμενικός ή επιστημονικός. Είναι χρονολόγηση δηλωτική. Ο Μεσαίωνας, που είναι εξίσου διαγασμένος για τη χρονολόγηση όσο κι εμείς, δεν χρονολογεί ούτε σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες, ούτε σύμφωνα με τις ίδιες ανάγκες που χρονολογούμε εμείς. Αυτό που θεωρεί σημαντικό διαφέρει από αυτό που είναι σημαντικό για μας. Εφόσον η αναμφισβήτητα ουσιαστική διαφορά είναι αποδεκτή, μου φαίνεται ότι μακράν του να είναι αδιάφοροι για το χρόνο, οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι. Απλώς, όταν δεν είναι ακριβείς, αυτό γίνεται επειδή δεν νιώθουν την ανάγκη να είναι και επειδή το πλαίσιο αναφοράς του γεγονότος που επικαλούνται δεν είναι αριθμητικό. Αλλά σπάνια λείπει η χρονική αναφορά. Αυτό ισχύει και στα επικά άσματα. Στο *Mainet*, ο νεαρός Καρλομάγνος, ήρωας του ποιήματος, επιτίθεται στον εχθρό του Μπραιμάν (Bramant) την ημέρα της γιορτής του Αγίου Ιωάννη.

*Βαρώνοι, ήταν η μέρα της γιορτής του Αν Γιάννη
Όταν ο Μαινέ έκανε έφοδο στη σκηνή του Μπραιμάν.*

Ο υπαινιγμός αφορά άραγε στο τυχερό σπαθί του νέου άνδρα που στη λαβή του κρύβει ένα λείψανο, ένα δόντι του αγίου Ιωάννη; Είναι μήπως ένας λίγο πολύ συνειδητός υπαινιγμός, των τελετουργιών

της γιορτής του Αγίου Ιωάννη και του ρόλου που διαδραματίζουν σ' αυτές οι νέοι άνδρες; Εν πάση περιπτώσει ο ποιητής ενδιαφέρθηκε να χρονολογήσει.

Ο Αντενέ λε Ρουά (Adenet le Roi), στην αρχή της *Βέρθας της μακρύποδος*, διηγείται πώς διάβασε τις περιπέτειες της ηρωίδας του στο *Βιβλίο με Ιστορίες (Livre aux histoires)*, στο αββαείο του Αγίου Διονυσίου.

Στην πόλη του Παρισιού βρέθηκα μια Παρασκευή.
Επειδή ήταν Παρασκευή μου ήλθε η σκέψη
Στον Άγιο Διονύσιο να πάω, τον Θεό να καλέσω...
Και από τότε έμεινα στον Άγιο Διονύσιο μέχρι την Τρίτη.

Στην πραγματικότητα, οι υπομνήσεις, της ημέρας σ' αυτήν την περίπτωση, εξαρτώνται από διάφορα συστήματα χρονολογικών αναφορών που συνυπάρχουν στη νοοτροπία των ανθρώπων του Μεσαίωνα. Η αλήθεια είναι ότι χρόνος και χρονολογία δεν είναι ενοποιημένα. Η πολλαπλότητα των χρόνων είναι η χρονική πραγματικότητα του μεσαιωνικού πνεύματος.

Αλλά ας συγκρατήσουμε καταρχήν την ανάγκη για χρονολόγηση, που πουθενά δεν είναι τόσο επιτακτική, όσο στην άγια Ιστορία.

Ό,τι αφορά στον Χριστό χαρακτηρίζεται από την απαίτηση χρονολογικής μέτρησης. Έτσι στο *Elucidarium*, η χρονολόγηση της επίγειας ζωής του Ιησού εκτείνεται λεπτομερώς: η κύηση της Μαρίας: *cur novem menses fuit clausus in utero?* "γιατί έμεινε κλεισμένος στη μήτρα εννέα μήνες;", η στιγμή της γέννησης: *qua hora natus est?* "τι ώρα γεννήθηκε;", η διάρκεια της κρυφής του ζωής: *quare in triginta annis nec docuit nec signumfecit*, "γιατί έμεινε τριάντα χρόνια χωρίς ούτε να διδάξει, ούτε να εκδηλωθεί;", η διάρκεια του φυσικού του θανάτου: *quot horas fuit mortuus?*- *Quadraginta*, "Πόσες ώρες έμεινε νεκρός; Σαράντα".

Ο χρόνος της δημιουργίας απαιτεί επίσης εκλεπτυσμένη χρονολόγηση. Εβδομαδιαία χρονολόγηση της δημιουργίας αλλά και ακριβής υπολογισμός της Πτώσης.

"Πόσον καιρό (ο Αδάμ και η Εύα) έμειναν στον παράδεισο; -Επτά ώρες-. -Γιατί όχι περισσότερο; -Επειδή μόλις δημιουργήθηκε η γυναίκα, αμέσως πρόδωσε την τρίτη ώρα ο άνδρας, που μόλις είχε πλαστεί, όρισε ονόματα στα ζώα την έκτη ώρα η γυναίκα, που μόλις

είχε πλαστεί, δοκίμασε τον απαγορευμένο καρπό και πρόσφερε τον θάνατο στον άνδρα που από την αγάπη του για εκείνη, τον έφαγε· και σε λίγο, την ένατη ώρα, ο Κύριος τους εκδίωξε από τον παράδεισο”.

Αντίθετα λοιπόν, η μανία της χρονολογίας, κάνει να χρονολογείται η δημιουργία και να υπολογίζονται οι λίγο πολύ συμβολικές διάρκειες της Βίβλου. Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, ενώ ωθούν στα άκρα την αλληγορική ερμηνεία, υπερβάλλουν σε σημείο που να παίρνουν κατά γράμμα τα δεδομένα των Γραφών. Συγκεκριμένα ό,τι εμφανίζεται στα “ιστορικά βιβλία” γίνεται αντιληπτό ως πραγματικό και χρονολογημένο γεγονός. Τα παγκόσμια χρονικά αρχίζουν από ημερομηνίες που δηλώνουν αληθινό χρονολογικό καταναγκασμό. Δεν υπάρχει άλλωστε ομοφωνία γι’ αυτήν τη χρονολόγηση. Ο Ιάκωβος Βοράτζινε το ομολογεί, αφελώς, όταν γράφει: “Δεν είμαστε σύμφωνοι όσον αφορά την ημερομηνία γεννήσεως, ενσαρκώσεως, του Κυρίου μας Ιησού Χριστού. Οι μεν λένε ότι συνέβη 5228 χρόνια μετά τη γέννηση του Αδάμ, οι δε ότι συνέβη 5900 χρόνια μετά από τούτη τη γέννηση”. Και προσθέτει αδέξια: “Ο Μεθόδιος ήταν ο πρώτος που όρισε την ημερομηνία των 6000 ετών· αλλά τη βρήκε με μυστικιστική μάλλον έμπνευση παρά με χρονολογικούς υπολογισμούς”.

Βέβαια, η μεσαιωνική χρονολογία καθεαυτή, τα μέσα να μετρηθεί ο χρόνος, να εξακριβωθεί η ημερομηνία ή η ώρα, και τα χρονολογικά εργαλεία είναι υποτυπώδη. Εδώ η συνέχεια με τον ελληνολατινικό κόσμο είναι απόλυτη. Τα όργανα μετρήσεως του χρόνου παραμένουν δεσμευμένα από τις φυσικές μεταβολές –οι δείκτες της ηλιακής πλάκας, εξ ορισμού, υφίστανται μόνον όταν υπάρχει ηλιοφάνεια– ή μετράνε χρονικά διαστήματα που δεν αναφέρονται σε μια συνέχεια –όπως το ωρολόγιο άμμου, η κλεψύδρα και όλα τα υποκατάστατα ρολογιών που είναι ανίκανα να μετρήσουν έναν χρονολογήσιμο, αριθμήσιμο χρόνο, αλλά προσαρμόζονται στην ανάγκη να τεθούν συγκεκριμένα χρονικά ορόσημα: κεριά που διαιρούν τη νύχτα σε τρία κεριά και, για τα μικρά διαστήματα, προσευχές σύμφωνα με τις οποίες ορίζεται ο χρόνος ενός *Miserere* ή ενός *Pater*.

Πρόκειται για όργανα που τους λείπει η ακρίβεια και βρίσκονται στο έλεος κάποιου απρόβλεπτου τεχνικού συμβάντος, όπως ένα σύννεφο, ένας μεγάλος κόκκος άμμου, ο παγετός ή και η πονηριά των ανθρώπων που μακραίνουν ή μικραίνουν το κερί, επισπεύδουν ή επιβραδύνουν την απαγγελία της προσευχής. Αλλά υπάρχουν και μεταβλητά συστήματα υπολογισμού του χρόνου.

Ανάλογα με τη χώρα, το έτος αρχίζει σε διαφορετικές ημερομηνίες που εξαρτώνται από το αν η θρησκευτική παράδοση θεωρεί ότι η λύτρωση της ανθρωπότητας –και η ανανέωση του χρόνου– αρχίζει με τη Γέννηση, τα Πάθη, την Ανάσταση του Χριστού, ή ακόμη με τον Ευαγγελισμό. Έτσι, στη μεσαιωνική Δύση, συνυπάρχουν διάφορα χρονολογικά συστήματα, από τα οποία το πιο διαδεδομένο είναι αυτό που ορίζει την αρχή του έτους στο Πάσχα. Το μέλλον, όπως γνωρίζουμε, ανήκε σε ένα ελάχιστα διαδεδομένο σύστημα που ορίζει ως αρχή την 1η Ιανουαρίου, την ημέρα της Περιτομής. Και η μέρα, επίσης, αρχίζει σε διάφορες στιγμές, με τη δύση του ήλιου, τα μεσάνυχτα ή το μεσημέρι. Οι ώρες είναι άνισες: είναι οι παλιές ρωμαϊκές ώρες, οι οποίες λίγο πολύ εκχριστιανίσθηκαν: ο όρθρος (γύρω στα μεσάνυχτα) και ύστερα, ανά τρεις, κατά προσέγγιση, οι δικές μας ώρες: οι αίνοι (03.00), η πρώτη (06.00), η τρίτη (09.00), η έκτη (μεσημέρι), η ένατη (15.00), ο εσπερινός (18.00) και το απόδειπνο (21.00).

Στην καθημερινή ζωή, οι άνθρωποι του Μεσαίωνα χρησιμοποιούν χρονολογικά σημεία αναφοράς τα οποία δανείζονται από διάφορα κοινωνιο-χρονικά σύμπαντα που τους επιβάλλουν διάφορες οικονομικές και κοινωνικές δομές. Στην πραγματικότητα, τίποτα δεν μεταφράζει καλύτερα τη δομή της μεσαιωνικής κοινωνίας απ' ό,τι τα μετρολογικά φαινόμενα και οι συγκρούσεις που αποκρυσταλλώνονται γύρω τους. Τα μέτρα –του χρόνου και του χώρου– είναι εργαλεία κοινωνικής κυριαρχίας με εξέχουσα σημασία. Όποιος είναι κύριός τους ισχυροποιεί, με μοναδικό τρόπο, την εξουσία του στην κοινωνία. Και η πολλαπλότητα των μεσαιωνικών χρόνων απεικονίζει τους κοινωνικούς αγώνες εκείνης της εποχής. Όπως στην ύπαιθρο και στις πόλεις αγωνίζονται για τα μέτρα χωρητικότητας –που καθορίζουν τις μερίδες και το βιοτικό επίπεδο– υπέρ ή εναντίον των μέτρων του άρχοντα ή της πόλης, έτσι και στη μέτρηση του χρόνου διακυβεύονται αγώνες που αποσπούν κάπως αυτά τα μέτρα από τις κυρίαρχες τάξεις, τον κλήρο και την αριστοκρατία. Όπως η γραφή, έτσι και η μέτρηση του χρόνου, για ένα μεγάλο διάστημα στον Μεσαίωνα, παραμένει

κτήμα των ισχυρών και αποτελεί στοιχείο της εξουσίας τους. Η μάζα δεν κατέχει το χρόνο της, είναι ανίκανη και να τον καθορίσει. Υπακούει στον χρόνο που επιβάλλεται από τα καμπαναριά, τις τρομπέτες και τις μικρές σάλπιγγες.

Αλλά ο μεσαιωνικός χρόνος είναι καταρχήν αγροτικός. Σ' αυτόν τον κόσμο όπου το βασικό είναι η γη και όπου το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ζει από αυτήν, πλουσιοπάροχα ή φτωχά, η πρώτη χρονολογική αναφορά είναι αγροτική.

Ο αγροτικός χρόνος είναι καταρχήν χρόνος της μακράς διάρκειας. Ο αγροτικός χρόνος, ο χρόνος του χωρικού, είναι χρόνος των αναμονών και της υπομονής, της διάρκειας, των νέων ξεκινήματων, των καθυστερήσεων και αν όχι της ακινησίας πάντως της αντίστασης στην αλλαγή. Μη συμβαντολογικός, διαφεύγει από την ανάγκη της ημερομηνίας, ή μάλλον οι ημερομηνίες του διακυμαίνονται αργά, ακολουθώντας τον ρυθμό της φύσης.

Ο αγροτικός χρόνος είναι φυσικός χρόνος. Οι μεγάλες διαιρέσεις είναι η μέρα, η νύχτα και οι εποχές. Χρόνος κατ' αντιδιαστολή, τροφοδοτεί τη μεσαιωνική τάση προς τον μανιχαϊσμό: αντίθεση του σκότους με το φως, του κρύου με το ζεστό, της δραστηριότητας με την αεργία, της ζωής με τον θάνατο.

Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο όπου το τεχνητό φως σπανίζει, η νύχτα βαραίνει από απειλές και κινδύνους (οι τεχνικές φωτισμού, ακόμη και κατά τη διάρκεια της ημέρας, χάρη στους υαλοπίνακες, δεν θα προοδεύσουν πριν από τον 13ο αιώνα): η νύχτα είναι επικίνδυνη, προκαλεί πυρκαγιές σ' έναν κόσμο φτιαγμένο από ξύλο –δεν είναι ανάγκη να διαβάσουμε, ανάμεσα σε χίλιες άλλες, τη διήγηση του Ζουανβίλ για το ξέσπασμα της φωτιάς που εκδηλώνεται νύχτα, στο δωμάτιο της βασίλισσας της Γαλλίας, πάνω σε ένα καράβι που την πηγαίνει, μαζί με τον Άγιο Λουδοβίκο, στους Άγιους Τόπους– τη νύχτα την ιδιοποιούνται οι ισχυροί: οι λαμπάδες του κλήρου και οι πυρσοί των αρχόντων επισκιάζουν τα φτωχικά κεριά του λαού.

Μπροστά στις ανθρωπίνες απειλές οι πόρτες κλείνουν και οι περίπολοι στις εκκλησίες, τους πύργους και τις πόλεις επαγρυπνούν. Η μεσαιωνική νομοθεσία τιμωρεί με εξαιρετική δύναμη τα αδικήματα και τα εγκλήματα που έγιναν νύχτα. Στη μεσαιωνική δικαιοσύνη η νύχτα είναι μείζον επιβαρυντικό στοιχείο.

Η νύχτα είναι, κυρίως, ο καιρός των υπερφυσικών κινδύνων. Καιρός των πειρασμών, των φαντασμάτων και του Διαβόλου.

Ο γερμανός χρονικογράφος Τάιτμαρ (Thietmar), στις αρχές του 11ου αιώνα, πληθαίνει τις ιστορίες με φαντάσματα και διακηρύσσει την αυθεντικότητά τους: "Όπως ο Θεός έδωσε στους ζωντανούς την ημέρα, στους νεκρούς έδωσε τη νύχτα". Η νύχτα ανήκει στους μάγους και στους δαίμονες. Για τους μοναχούς και τους μυστικιστές είναι, αντίθετα, προνομιακή ώρα για την πνευματική τους μάχη. Η αγρύπνια και η νυκτερινή προσευχή είναι περίοπτες ασκήσεις. Ο άγιος Βερνάρδος υπενθυμίζει τα λόγια του Ψαλμωδού: "Στη μέση της νύχτας, σηκώθηκα για να σε δοξάσω Κύριε".

Καιρός της μάχης και της νίκης, κάθε νύχτα υπενθυμίζει τη συμβολική νύχτα των Χριστουγέννων. Ας ξανανοήσουμε το *Elucidarium* στο κεφάλαιο του Χριστού: "Τι ώρα γεννήθηκε; -Στη μέση της νύχτας... -Γιατί μέσα στη νύχτα: -Για να φέρει το φως της αλήθειας σε κείνους που πλανώνται μέσα στη νύχτα της αμαρτίας".

Στην επικόλυρική ποίηση η νύχτα είναι ο καιρός της απελπισίας και της περιπέτειας. Συχνά, είναι συνδεδεμένη με έναν άλλο σκοτεινό χώρο: το δάσος. Το δάσος και η νύχτα μαζί είναι ο τόπος της μεσαιωνικής αγωνίας. Όπως για την παραστρατημένη Βέρθα:

*Η κυρία που βρισκόταν στο δάσος, έκλαψε πικρά...
Όταν ήλθε η νύχτα άρχισε να δακρύζει
"Αχ! νύχτα, πόσο θα κρατήσεις! πολύ πρέπει να σε φοβάμαι".*

Τα ίδια απηχεί και ο Χριστιανός της Τρουά στον *Yvain* (Υβαίν) σε μια στιγμή που το θέμα αυτό έχει γίνει κοινός τόπος:

*Και η νύχτα και το δάσος του προκαλούν
Μεγάλη στεναχώρια...*

Αντίθετα, ό,τι είναι "διαυγές" -λέξη κλειδί στη μεσαιωνική λογοτεχνία και αισθητική- είναι όμορφο και καλό: ήλιος που απαστράπτει πάνω στο μέταλλο των πολεμιστών και των σπαδιών τους, φωτεινότητα των γαλάζιων ματιών και των ξανθών μαλλιών των νεαρών ιπποτών... "Όμορφος σαν ημέρα" : η έκφραση αυτή ποτέ δεν έγινε βαθύτερα αισθητή απ' ό,τι στο Μεσαίωνα. Και η επιθυμία που διατυπώνει η Λωντίν (Laudine), ανυπόμονη να ξαναδεί τον Υβαίν πάει μακριά : "Να γίνει η νύχτα μέρα!".

Άλλη αντίθεση: οι εποχές. Για να πούμε την αλήθεια, η

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

μεσαιωνική Δύση γνωρίζει δύο μονάχα εποχές: τον χειμώνα και το καλοκαίρι. Η λέξη άνοιξη εμφανίζεται για πρώτη φορά στη λόγια λατινόφωνη ποίηση των γολιάρδων. Το ποίημα *omnía sol temperat* –ο ήλιος χαϊδεύει τα πάντα– υμνεί την “εξουσία της άνοιξης”, *veris auctoritas*, ενώ ένα άλλο ποίημα αντιπαραβάλλει την άνοιξη με το χειμώνα;

*Ver etatis labitur
Hiemps nostra properat.*

*Η άνοιξη της ζωής κυλά
Πλησιάζει ο χειμώνας μας.*

Αλλά και εδώ η αντιπαράθεση γίνεται απλώς ανάμεσα σε δύο εποχές που είναι συνήθως το καλοκαίρι και ο χειμώνας. Το καλοκαίρι είναι άλλωστε στη λογοτεχνία σε κοινή γλώσσα, καιρός ανανέωσης, η άνοιξη της λατινικής γλώσσας. Η Μαρία της Γαλλίας (Marie de France), στο ποίημα *Laostic* μιλάει για “μια καλοκαιρινή νύχτα που τα δάση και τα λιβάδια ξαναπρασινίζουν και οι οπωρώνες ανθίζουν”.

Η αντίθεση χειμώνας-καλοκαίρι είναι ένα από τα κυριότερα θέματα του *Minnesang*. Η *Sommerwonne*, η “απόλαυση του καλοκαιριού”, αντιτίθεται στη *Wintersorge*, “τη στεναχώρια του χειμώνα”. Σε ένα περίφημο ποίημα, ο Βάλδερος του Φόγκελβαϊντε υμνεί το καλοκαίρι που “διώχνει και ρίχνει στην γάδα τον χειμώνα με την τριπλή του στεναχώρια”: την εξαφάνιση των χρωμάτων, τη σιωπή των πουλιών, το τέλος των χαρών της υπαίδρου. Όπως κάνει η μέρα με τη νύχτα, έτσι και το καλοκαίρι διώχνει την “αγωνία”, *anger*, που είναι καρπός του χειμώνα, όπως τραγουδά ο Κονράδος του Βύρτσμπουργκ (Conrad von Würzburg):

*Sumerzit
fröude git ,*

“το καλοκαίρι δίνει χαρά”. Ο Νάιντχαρτ (Neidhart), που είναι πιο κοντά στην αγροτική νοοτροπία, καλεί τον χειμώνα να φύγει, όπως κάνουν κάποιες τελετουργίες σε φολκλορικές γιορτές: “Φύγε χειμώνα, πέρνα γρήγορα, κάνεις κακό”.

Η προσωποποίηση του χειμώνα στο *Minnesang*, είναι ο Μάιος,

καιρός της ανανέωσης που επιβεβαιώνει την απουσία του χειμώνα, ή μάλλον την απορρόφησή του από το καλοκαίρι.

Κιρ' Μάη, για σένα οι τιμές
Νιτροπασμένοι ας είναι ο χειμώνας

Λέγει ένα από τα πρώτα ποιήματα του *Minnesang*.

Η "αίσθηση του Μαΐου" είναι τόσο έντονη στη μεσαιωνική νοοτροπία που το *Minnesang* σφυρηλατεί το ρήμα "es maiet", "είναι Μάιος", ρήμα ανακούφισης και χαράς.

Τίποτα δεν εκφράζει καλύτερα τον αγροτικό χρόνο του Μεσαίωνα απ' όσο το θέμα των μηνών που επαναλαμβάνεται παντού: στη γλυπτική των τυμπάνων των εκκλησιών, στις τοιχογραφίες και στις μικρογραφίες και στη λογοτεχνία με ένα ιδιαίτερο ποιητικό είδος. Οι δώδεκα μήνες απεικονίζονται με τις αγροτικές ασχολίες: από την κοπή των δένδρων, μέχρι τη βοσκή του χοίρου, το σφάξιμό του τις παραμονές του χειμώνα και το φαγοπότι που προσφέρεται έτσι κοντά στο τζάκι. Στον χειρισμό του θέματος, μπορούν να εμφανισθούν παραλλαγές που συνδέονται με εικονογραφικές παραδόσεις ή με γεωγραφικές διαφορές της αγροτικής οικονομίας. Στους βόρειους κύκλους η συγκομιδή είναι συχνά πιο καθυστερημένη και οι αμπελουργικές ασχολίες δεν εμφανίζονται πάντα. Παρατηρήθηκε ότι στη Γαλλία, ο Απρίλιος κατέχει πάντα στην ποίηση, τη θέση που στη Γερμανία κατέχει ο Μάιος και έτσι το ποίημα του Χάινριχ του Φέλντεκε (Heinrich von Veldeke) που υμνεί τον Απρίλιο αποδόθηκε σε γαλλική επιρροή:

In den Aberillen so die Blumen springen

αντί για τον συνηθισμένο Μάιο του *Minnesang*.

Παντού όμως, ο κύκλος παραμένει κύκλος γεωργικών εργασιών, ή μάλλον, θα πρέπει να διακρίνουμε, πάντοτε σχεδόν, στο εσωτερικό του αγροτικού κύκλου -Απρίλιος-Μάιος- μια χασμωδία, με την εισβολή των ευγενών, μια αρχοντική δηλαδή εισβολή, στην αγροτική ακολουθία. Πρόκειται για την επέλαση του άρχοντα, του νεαρού συνήδως άρχοντα, νέου όπως η ανανέωση: πρόκειται για το φεουδαρχικό κυνήγι. Ένα ταξικό, λοιπόν, θέμα γλιστρά μέσα στο οικονομικό θέμα.

Αυτό σημαίνει ότι δίπλα, ή μάλλον μαζί με τον αγροτικό χρόνο επιβάλλονται και άλλοι κοινωνικοί χρόνοι: ο αρχοντικός και ο κληρικός χρόνος.

Ο αρχοντικός χρόνος είναι καταρχήν στρατιωτικός χρόνος. Μέσα στη χρονιά δίνει προνομιακή θέση στην περίοδο που ζαναρχίζουν οι μάχες και απαιτείται η υπηρεσία του υποτελούς. Είναι ο χρόνος του στρατού.

Ο αρχοντικός χρόνος είναι επίσης ο χρόνος των αγροτικών οφειλών. Τα σημεία αναφοράς μέσα στο έτος, όπως θα δούμε, είναι οι μεγάλες γιορτές. Ανάμεσα σε αυτές, υπάρχουν κάποιες που λειτουργούν ως καταλύτης της χρονικής ευαισθησίας των αγροτικών μαζών: οι φεουδαρχικές προθεσμίες, στις οποίες πληρώνονται οι οφειλές σε είδος ή σε χρήμα. Οι ημερομηνίες ποικίλλουν ανάλογα με τις περιοχές και τα γαιοκτήματα, αλλά μια εποχή ξεχωρίζει στη χρονολόγηση των προθεσμιών: το τέλος του καλοκαιριού, όταν γίνεται το μεγαλύτερο μέρος των αρχοντικών κρατήσεων επί της συγκομιδής. Η σημαντική ημερομηνία του χρονικού ορίου, είναι η γιορτή του Αγίου Μιχαήλ (29 Σεπτεμβρίου) που μερικές φορές αντικαθίσταται από τη γιορτή του Αγίου Μαρτίνου, τον χειμώνα (11 Νοεμβρίου).

Ο μεσαιωνικός χρόνος είναι κυρίως θρησκευτικός και κληρικός χρόνος.

Θρησκευτικός χρόνος διότι η χρονιά είναι καταρχήν η χρονιά της λειτουργίας. Επειδή η λειτουργική χρονιά ήταν βασικό χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής νοοτροπίας, ακολουθούσε το δράμα της Ενσάρκωσης και της ιστορίας του Χριστού, από το Σαρανταήμερο προ των Χριστουγέννων μέχρι την Πεντηκοστή, και σιγά σιγά παρεμβλήθηκαν κάποιες στιγμές, σημαντικές ημέρες που είναι δάνεια από έναν άλλο κύκλο, τον κύκλο των αγίων. Οι γιορτές των σημαντικών αγίων παρεμβάλλονται στο χριστολογικό ημερολόγιο και η γιορτή των Αγίων Πάντων (την 1η Νοεμβρίου) έγινε, μαζί με τα Χριστούγεννα,

το Πάσχα, την Ανάληψη και την Πεντηκοστή, μία από τις σημαντικές ημερομηνίες του θρησκευτικού έτους. Αυτό που επιτείνει την προσήλωση των ανθρώπων του Μεσαίωνα σ' αυτές τις γιορτές και τους προσδίδει οριστικά τον χαρακτήρα ημερομηνίας, είναι ότι, εκτός από τις ειδικές θρησκευτικές τελετές που τις χαρακτηρίζουν και είναι συχνά θεαματικές, οι γιορτές αυτές χρησιμεύουν και ως σημεία αναφοράς της οικονομικής ζωής: ημερομηνίες των αγροτικών οφειλών, ημέρες αργίας για τους βιοτέχνες και τους εργάτες.

Κληρικός χρόνος διότι χάρη στην παιδεία του ο κλήρος είναι κύριος της μέτρησης του χρόνου. Μονάχα αυτός έχει ανάγκη να μετρά το χρόνο για τη λειτουργία, και μονάχα αυτός είναι ικανός να το κάνει, τουλάχιστον κατά προσέγγιση. Το εκκλησιαστικό ημερολόγιο και πρώτα απ' όλα ο υπολογισμός της ημερομηνίας του Πάσχα –για το οποίο, κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα συγκρούσθηκαν το ιρλανδικό και το ρωμαϊκό σύστημα– είναι αιτία των πρώτων προόδων στη μέτρηση του χρόνου. Ο κλήρος, κυρίως, είναι κύριος των δεικτών του χρόνου. Οι καμπάνες σημαίνουν τον μεσαιωνικό χρόνο. Οι χτύποι της καμπάνας για τους κληρικούς, για τους μοναχούς, για τις ιερουργίες, είναι τα μοναδικά σημεία αναφοράς κατά τη διάρκεια της ημέρας. Το χτύπημα της καμπάνας γνωστοποιεί τον μοναδικό καθημερινό χρόνο που μπορεί να μετρηθεί κατά προσέγγιση, το χρόνο των κανονικών ωρών με τις οποίες όλοι οι άνθρωποι ρυθμίζουν τη ζωή τους. Η μάζα των αγροτών είναι τόσο υποταγμένη σ' αυτόν τον κληρικό χρόνο, που ο πανεπιστημιακός Ιωάννης του Γκαρλάντ (Jean de Garlande), στις αρχές του 13ου αιώνα, δίνει την ακόλουθη ιδιότυπη, αλλά και αποκαλυπτική, ετυμολογία στη λέξη *campana*, καμπάνα: *Campanae dicuntur a rusticis qui habitant in campo, qui nesciant judicare horas nisi per campanas*. "Οι καμπάνες", ας πούμε τα "καμπανάκια" [τα λουλούδια] για να κατανοηθεί καλύτερα το λογοπαίγνιο, "παίρνουν το όνομά τους από τους αγρότες που κατοικούν στην ύπαιθρο και μπορούν να αναγνωρίσουν τις ώρες μονάχα από τα καμπανάκια".

Αγροτικός χρόνος, αρχοντικός χρόνος, κληρικός χρόνος: αυτό που καθορίζει όλους τους χρόνους είναι η άμεση εξάρτησή τους από τον φυσικό χρόνο.

Αυτό που είναι πασιφανές για τον αγροτικό χρόνο είναι επίσης, αν το σκεφθούμε, και για τους άλλους δύο. Ο στρατιωτικός χρόνος συνδέεται άμεσα με τον φυσικό χρόνο. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις δεν αρχίζουν πριν από το καλοκαίρι και τελειώνουν μαζί του.

Γνωρίζουμε ότι μόλις περάσουν οι τρεις μήνες της στρατιωτικής υπηρεσίας τα φεουδαρχικά στρατεύματα διαλύονται. Αυτό που εντείνει τούτη την εξάρτηση είναι η συγκρότηση του αριστοκρατικού στρατού σε ιππικό. Ένα διάταγμα του Πιπίνου του Βραχύ, το 751, επικυρώνει αυτήν την εξέλιξη. Στο εξής, ο στρατός θα συγκεντρώνεται τον Μάιο και όχι τον Απρίλιο για να μπορούν τα άλογα να τρέφονται στους πρασινισμένους αγρούς.

Η αυλική ποίηση, που δανείζεται το λεξιλόγιό της από την ιπποσύνη αποκαλεί τον χρόνο που ο εραστής φλερτάρει τη δέσποινά του "θερινή υπηρεσία".

Ο κληρικός χρόνος δεν είναι λιγότερο υποταγμένος σ' αυτόν τον ρυθμό. Όχι μόνον οι περισσότερες μεγάλες θρησκευτικές γιορτές διαδέχονται ειδωλολατρικές γιορτές, που με τη σειρά τους ήταν άμεσα εξαρτημένες από τον φυσικό χρόνο -τα Χριστούγεννα, για να πάρουμε το πιο γνωστό παράδειγμα, ορίσθηκαν στη θέση μιας γιορτής του ηλίου, τη στιγμή του ηλιοστασίου-, αλλά, κυρίως, η λειτουργική χρονιά είναι σύμφωνη με τον φυσικό ρυθμό των αγροτικών εργασιών. Η λειτουργική χρονιά καταλαμβάνει, από το Σαρανταήμερο προ των Χριστουγέννων μέχρι την Πεντηκοστή, την περίοδο ανάπαυλας των αγροτών. Το καλοκαίρι και ένα μέρος του φθινοπώρου, καιρός γεωργικής δραστηριότητας, δεν περιλαμβάνουν μεγάλες γιορτές, με εξαίρεση την παύση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στις 15 Αυγούστου, η οποία, εξάλλου, εκδηλώνεται αργά, εισάγεται στην εικονογραφία τον 12ο μόλις αιώνα και δεν μοιάζει να επιβάλλεται πριν από τον 13ο. Ο Ιάκωβος Βοράτζινε μαρτυρεί ένα σημαντικό γεγονός: τη μετάθεση της πρωτόγονης ημερομηνίας της εορτής των Αγίων Πάντων για να μην διαταραχθεί το αγροτικό ημερολόγιο. Η γιορτή αυτή, την οποία όρισε στη Δύση ο πάπας Βονιφάτιος Θ', στις αρχές του 7ου αιώνα, εορταζόταν τότε στις 13 Μαΐου, σύμφωνα με το παράδειγμα της Συρίας όπου η γιορτή εμφανίσθηκε τον 4ο αιώνα, στο πλαίσιο μιας κατ' ουσίαν αστικής Χριστιανοσύνης. Στο τέλος του 8ου αιώνα μεταφέρθηκε στην 1η Νοεμβρίου επειδή, όπως λέει ο *Χρυσός Θρύλος*, "ο πάπας έκρινε καλύτερο να γιορτάζεται η εορτή σε μια στιγμή του χρόνου όπου είχαν γίνει ο τρύγος και ο δερισμός και οι προσκυνητές μπορούσαν να βρουν ευκολότερα τροφή". Η καμπή από τον 8ο στον 9ο αιώνα, όταν ο Καρλομάγνος δίνει επίσης στους μήνες καινούρια ονόματα που γενικά αναφέρονται στις αγροτικές εργασίες, μοιάζει να είναι πράγματι η αποφασιστική στιγμή που, όπως είδαμε, ολοκλη-

ρώνεται ο εξαστισμός της μεσαιωνικής Δύσης.

Πουθενά δεν εκδηλώνεται καλύτερα ο θεμελιώδης χαρακτήρας της εξάρτησης της μεσαιωνικής νοοτροπίας –νοοτροπία πρωτόγονης αγροτικής κοινωνίας– από τον φυσικό χρόνο των χρονικών δομών, απ' ό,τι στους χρονικογράφους. Ανάμεσα στα κυριότερα συμβάντα, σημειώνουν ό,τι είναι εξαιρετικό σε σχέση με τη φυσική τάξη: τις κακοκαιρίες, τις επιδημίες, τους λιμούς. Αυτές οι τόσο σημαντικές για τον ιστορικό της οικονομίας και της κοινωνίας υπομνήσεις απορρέουν άμεσα από τη μεσαιωνική αντίληψη του χρόνου που έχει φυσική διάρκεια.

Η εξάρτηση των μεσαιωνικών χρόνων από τον φυσικό χρόνο απαντάται επίσης στον κόσμο της βιοτεχνίας ή του εμπορίου οι οποίοι, φαινομενικά, είναι λιγότερο υποταγμένοι. Στον κόσμο των επαγγελματιών, οι αντιθέσεις μέρα και νύχτα, χειμώνας και καλοκαίρι, απαντώνται στους κανονισμούς των συντεχνιών. Η συνήθης απαγόρευση της εργασίας κατά τη διάρκεια της νύχτας σχετίζεται εν μέρει μαζί της. Πολλά επαγγέλματα έχουν διαφορετικό ρυθμό δραστηριότητας τον χειμώνα και το καλοκαίρι: οι κτίστες για παράδειγμα, στο τέλος του 13ου αιώνα, παίρνουν μισθούς το ύψος των οποίων διαφέρει από τη νεκρή εποχή στην εποχή της έντασης των εργασιών. Στον κόσμο της εμπορικής δραστηριότητας, η εμπορική πλεύση, που θεωρήθηκε ένας από τους κινητήρες της μεσαιωνικής οικονομίας, σταματά κατά τη διάρκεια του χειμώνα, μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα τουλάχιστον, μέχρις ότου δηλαδή διαδοθεί η χρήση της πυξίδας και του πηδαλίου με ποδόστημα. Ακόμη και στη Μεσόγειο, τα πλοία σταματούν και μένουν αγκυροβολημένα από τις αρχές Δεκεμβρίου μέχρι τα μέσα Μαΐου και για περισσότερο συνήθως καιρό στις βόρειες θάλασσες.

Δίχως άλλο, κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, ο μεσαιωνικός χρόνος αλλάζει –με αργό ακόμη ρυθμό–. Οι επιτυχίες του κινήματος των πόλεων, οι πρόοδοι της αστικής τάξης των εμπόρων και των εργοδοτών που νιώθουν την ανάγκη να μετρήσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τον χρόνο της εργασίας και των εμπορικών συναλλαγών –των τραπεζικών κυρίως συναλλαγών με την πρόοδο της συναλλαγματικής–, διασπούν και ενοποιούν τους παραδοσιακούς χρόνους. Ήδη από τον 13ο αιώνα, η φωνή ή η σάλπιγγα του φρουρού σήμαινε το τέλος της ημέρας και λίγο αργότερα η καμπάνα της εργασίας εμφανίζεται στις υφαντουργικές πόλεις, στη Φλάνδρα, την Ιταλία και τη Γερμανία. Η τεχνική πρόοδος κυρίως, που υποστηρίζεται από την

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

εξέλιξη της επιστήμης, η οποία ασκεί κριτική στη φυσική του Αριστοτέλη και του Ακινάτη, διασπά τον χρόνο, τον καθιστά ασυνεχή και επιτρέπει την εμφάνιση ρολογιών που μετράνε την ώρα με τη σύγχρονη έννοια του ενός εικοστοτεσσαρακοστού της ημέρας. Το ρολόγι του Γερβέρτου (Gerbert), γύρω στο έτος 1000, δεν ήταν βέβαια παρά ένα υδάτινο ρολόγι, όπως αυτό, το οπωσδήποτε περισσότερο τελειοποιημένο, που περιγράφει ακόμη τον 13ο αιώνα ο βασιλιάς της Καστίλλης Αλφόνσος ο Σοφός. Αλλά βρισκόμαστε στο τέλος του αιώνα και η αποφασιστική πρόοδος ολοκληρώνεται με την ανακάλυψη του μηχανισμού διαφυγής απ' όπου θα γεννηθούν τα πρώτα μηχανικά ρολόγια που διαδίδονται στην Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αγγλία και έπειτα σε ολόκληρη τη Χριστιανοσύνη του 14ου και του 15ου αιώνα. Ο χρόνος εκκοσμικεύεται, γίνεται ο κοσμικός χρόνος των ρολογιών στα κωδωνοστάσια και ορθώνεται απέναντι στον κληρικό χρόνο των καμπάνων της εκκλησίας. Πρόκειται για μηχανισμούς που είναι ακόμη εύδραυστοι και παραμένουν υποταγμένοι στον φυσικό χρόνο, αφού το σημείο εκκίνησης της ημέρας διαφέρει από τη μια πόλη στην άλλη και πολύ συχνά ξεκινά από μια πάντοτε μεταβλητή στιγμή, όπως η ανατολή και η δύση του ηλίου.

Είναι πάντως αλήθεια ότι η ώθηση είναι αρκετή ώστε και πάλι ο Δάντης *-laudator temporis acti-* να νιώσει ότι χάνεται ένας τρόπος μέτρησης του χρόνου και ότι μαζί του χάνεται μια ολόκληρη κοινωνία, η κοινωνία του Μεσαίωνα μας.

Ο Κατσαγκουίντα και πάλι οδύρεται για τον χαμένο χρόνο:

*Fiorenza, dentro della cerchia antica,
ond' ella toglie ancora e terza e nona,
si stava in pace, sobria e pudica*

*Η Φλωρεντία, μέσα στον κύκλο του αρχαίων της τειχών
όπου βρίσκεται ακόμη το ρολόι που κτυπά την τρίτη και την
ένατη,
ήταν ειρηνική, απλή κι ενάρετη*

ΔΟΜΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ (10ος-13ος αι.)

Αλλά πριν από αυτόν το μεγάλο κλονισμό, αυτό που έχει σημασία για τους ανθρώπους του Μεσαίωνα δεν είναι ό,τι αλλάζει αλλά ό,τι διαρκεί. Όπως έχει ειπωθεί, "για τον χριστιανό του Μεσαίωνα, η αίσθηση του είναι του, ήταν αίσθηση ότι υπάρχει, και ότι υπάρχει σήμαινε ότι δεν αλλάζει... αλλά ότι διατηρείται". Σήμαινε, κυρίως, να αισθάνεται ότι προσανατολίζεται στην αιωνιότητα. Ο ουσιαστικός χρόνος του ήταν ο χρόνος της σωτηρίας.

Στη μεσαιωνική Δύση, ανάμεσα στον ουρανό και τη γη που είναι τόσο στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους, τόσο αδιάσπαστα συγκεχυμένοι, υπάρχει, παρ' όλα αυτά, εξαιρετική ένταση. Να κερδηθεί ο ουρανός, ήδη από εδώ κάτω, είναι το ιδανικό με το οποίο αντιμάχεται στα πνεύματα, τις καρδιές και τις συμπεριφορές, μια εξίσου βίαιη επιθυμία: να κατεβεί ο ουρανός στη γη.

Η πρώτη κίνηση είναι η φυγή από τον κόσμο: *fuga mundi*. Ξέρουμε από πότε χρονολογείται στη χριστιανική κοινωνία: στο δόγμα, από την αρχή, στην κοινωνιολογική της ενσάρκωση από τη στιγμή όπου, αφού το παιχνίδι κερδήθηκε στον κόσμο, απαιτητικά όντα εκδηλώνουν για τον ίδιο τους τον εαυτό και για τα αδέρφια τους, τη διαμαρτυρία του ερημιτισμού που από τον 4ο αιώνα και στο εξής επανεμφανίζεται αδιάκοπα. Το μεγάλο παράδειγμα έρχεται από την Ανατολή, από την Αίγυπτο. Οι *Vitae patrum*, οι βίοι των Πατέρων στην έρημο, γνωρίζουν εξαιρετική επιτυχία καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Η περιφρόνηση για τον κόσμο, *contemptus mundi*, είναι ένα από τα σημαντικά θέματα της μεσαιωνικής νοοτροπίας. Δεν είναι κτήμα μόνον των μυστικιστών, των θεολόγων, –ο Ιννοκέντιος Γ', πριν γίνει πάπας, είχε γράψει, στο τέλος του 13ου αιώνα, μια πραγματεία, *De contemptu mundi*, που είναι η ιδεολογική πεμπτουσία αυτής της αίσθησης– και των ποιητών: γνωρίζουμε μεταξύ άλλων, τα ποιήματα του Βάλδερου του Φόγκελβάιντε και του Κονράδου του Βύρτσμπουργκ (Conrad von Würtzburg), και άλλων *Minnesänger*, για τη *Frau Welt* (Κυρία Κόσμο), τον κόσμο που προσωποποιείται από μια γυναίκα με παραπλανητικά δέλητρα, γοητευτική από πίσω και απωθητική κατά πρόσωπο. Η περιφρόνηση είναι βαθιά ριζωμένη στην κοινή ευαισθησία.

Αυτήν τη βαθύτερη τάση που δεν καταφέρνουν όλοι να πραγματοποιήσουν στη ζωή τους, κάποιοι την ενσαρκώνουν και προσφέρονται ως παράδειγμα, ως οδηγοί: είναι οι ερημίτες. Από τις αρχές του, ήδη στην Αίγυπτο, ο ερημιτισμός γέννησε δύο ρεύματα: το ρεύμα της ατομικής μοναξιάς που εκφράζεται με τον άγιο Αντώνιο, και αυτό της

μοναζιάς μαζί με άλλους, στα μοναστήρια, το κοινοβιακό ρεύμα που αντιπροσωπεύει ο άγιος Παχώμιος. Η μεσαιωνική Δύση γνωρίζει και τα δύο ρεύματα αλλά μονάχα το πρώτο είναι στ' αλήθεια δημοφιλές. Αναμφισβήτητα, τα ερημητικά τάγματα, όπως οι μοναχοί της Σαρτρέζ ή οι Κιστερσιανοί, απολαμβάνουν, για ένα διάστημα, πνευματικό γόητρο ανώτερο από τους παραδοσιακούς μοναχούς που είναι περισσότερο αναμιγμένοι με τον κόσμο, από τους Βενεδικτίνους δηλαδή, ακόμη και από εκείνους που έχουν υποστεί τη μεταρρύθμιση του Κλυνύ. Οι λευκοί μοναχοί –το λευκό τους ένδυμα είναι αληθινή σημαία, σύμβολο ταπεινοφροσύνης και αγνότητας, διότι πρόκειται για ύφασμα ακατέργαστο και άβαφο– αντιτίθενται στους μαύρους μοναχούς και αρχικά ασκούν μεγαλύτερη γοητεία στον λαό. Αλλά λίγο αργότερα ο λαός θα τους αντιμετωπίσει και αυτούς με καχυποψία, όπως το σύνολο των μοναχών, ή ακόμη και τους κληρικούς. Το πρότυπο είναι ο απομονωμένος ερημίτης που στα μάτια της λαϊκής μάζας πραγματοποιεί το ιδανικό της απομόνωσης, την πιο υψηλή εκδήλωση του χριστιανικού ιδεώδους.

Βέβαια υπάρχει και η συγκυρία του ερημιτισμού: μερικές εποχές είναι πιο γόνιμες για ερημίτες. Τη στιγμή που ο δυτικός κόσμος αποσπάται από την αποτελμάτωση του πρώιμου Μεσαίωνα και ρίχνεται σε μια ανάπτυξη πλούσια σε δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές επιτυχίες –από το τέλος του 10ου μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα–, ένα μεγάλο ρεύμα ερημιτισμού διευρύνεται, αν όχι ως διαμαρτυρία, πάντως ως αντίβαρο που εξισορροπεί την κοσμική επιτυχία: ξεκινά, δίχως άλλο, από την Ιταλία, διά μέσου του Βυζαντίου με τη μεγάλη ερημητική και κοινοβιακή του παράδοση, με τον άγιο Νείλο της Κρυπτοφέρρης, τον άγιο Ρομουάλδο, ιδρυτή στις αρχές του 11ου αιώνα των καμάλντουλι κοντά στη Φλωρεντία, τον άγιο Ιωάννη Γκαλμπέρτο και την κοινότητά του στη Βαλομπρέζ.

Είναι ρεύμα που καταλήγει στα τάγματα του Πρεμοντρέ, του Γκρανμόντε, της Σαρτρέζ, του Σιτώ, αλλά που μαζί με τις μεγάλες αυτές επιτυχίες περιλαμβάνει και πιο ταπεινά επιτεύγματα όπως αυτά του Ροβέρτου του Αμπρισέλ στο Φοντεβρώ, και κυρίως αμέτρητους μοναχικούς –ερημίτες, έγκλειστους και έγκλειστες– που είναι λιγότερο δεσμευμένοι από έναν μοναχικό κανόνα και από το εκκλησιαστικό σύστημα, βρίσκονται πιο κοντά σε ένα κάποιο αναρχικό πρότυπο δρυσκευτικής ζωής, ο λαός τους συγγέει ευκολότερα με μάγους και εν πάση περιπτώσει τους μεταμορφώνει σε αγίους, οι οποίοι κατοικούν

τις ερήμους, δηλαδή τα δάση της Χριστιανοσύνης. Ο ερημίτης είναι το πρότυπο, ο έμπιστος, ο κατεξοχήν δάσκαλος. Προς αυτόν στρέφονται οι δυστυχείς, οι ιππότες, οι εραστές που βασανίζονται από κάποιο αμάρτημα. Φυτρώνουν σε κάθε γωνιά του δάσους, στα ιπποτικά άσματα και στα μυθιστορήματα, όπως ο γερο-Ογκρέν που συμβουλεύονται ο Τριστάνος και η Ιζόλδη.

*Ο ερημίτης Ογκρέν καλά τους νουθετεί
Τους συμβουλεύει να μετανοήσουν
Συχνά, ο ερημίτης τους μιλά
Για τις προφητείες της Γραφής
Και τους υπενθυμίζει συχνά
Του Θεού την Κρίση*

Για τους ανθρώπους του Μεσαίωνα, ο ερημίτης, είναι το καταφύγιο του χριστιανικού ιδεώδους όταν η Εκκλησία φαίνεται να το προδίδει. Θυμόμαστε τον Βάλδερ του Φόγκελβάντε που έρχεται να εξευτελίσει τους Pfaffen –τους ιερείς–, αντιπαραθέτει σ' αυτούς τον ερημίτη που κλαίει για την Εκκλησία και τον πάπα της (τον Ιννοκέντιο Γ'), που παραινάει νέος, και ζητά από τον Κύριο να βοηθήσει τη Χριστιανοσύνη

*De weinte ein Klosenaere...
Εκεί οδυρόταν ένας ερημίτης...*

Ερημίτες που καταλήγουν μερικές φορές να γίνουν πνευματικοί ταραχοποιοί και λαϊκοί ηγέτες, μεταμορφώνονται σε πλανόδιους κήρυκες και στέκονται εκεί όπου περνάνε οι δρόμοι: δασώδη σταυροδρόμια, γεφύρια, και τέλος εγκαταλείπουν την έρημο για χάρη της δημόσιας πλατείας των πόλεων –γεγονός που προκαλεί μεγάλο σκάνδαλο, όταν για παράδειγμα, στις αρχές του 13ου αιώνα ο Παγιέν Μπολοτέν (Payen Bolotin), κληρικός της Σαρτρ, γράφει ένα εκδικητικό ποίημα εναντίον των "ψευδοερημιτών", ενώ ο διάσημος κανονολόγος Υβ της Σαρτρ, κηρύττει την κοινοβιακή ζωή εναντίον του ερημίτη Ρενώ (Rainaud) που είναι οπαδός της μοναχικής ζωής.

Αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, και πέρα από τις στιγμές εκείνες που ο ερημιτισμός είναι της μόδας και ανθίζει, η παρουσία μοναχικών ανθρώπων και η γοητεία που ασκούν είναι σταθερές. Η εικονογραφία τους αναπαριστά όπως είναι και στην πραγματικότητα: ζωντανή διαμαρτυρία και άγρια επίδειξη απέναντι σε έναν κόσμο που παρουσιάζει επιτεύγματα, αποκτά μόνιμη κατοικία

και εκπολιτίζεται. Ξυπόλυτοι, ντυμένοι με δέρματα ζώων -από κατασκευές συνήθως-, κρατώντας στο χέρι ένα ραβδί σε σχήμα ταυ, που είναι το ραβδί του προσκυνητή, του περιπλανώμενου, εργαλείο μαγείας και σωτηρίας -το σχήμα του ταυ που έχει το ραβδί, παρέχει προστασία μιμούμενο το σωτήριο σημείο που ανήγγειλε ο Ιεζεκιήλ (Θ',6: επί δέ πάντα, ἐφ' οὓς ἐστι τό σημεῖον, μή ἐγγίσητε) και η Αποκάλυψη (Ζ',3)- οι ερημίτες ασκούν τη γοητεία τους, ακολουθώντας το παράδειγμα του προστάτη τους, του αγίου Αντωνίου, μεγάλου νικητή όλων των πειρασμών, και του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, μπητή στην πνευματικότητα της ερήμου.

Αλλά δεν μπορούν όλοι να γίνουν ερημίτες. Μολαταύτα, πολλοί επιζητούν να πραγματοποιήσουν, συμβολικά τουλάχιστον, αυτό το ιδανικό που εμφανίζεται ως εγγύηση σωτηρίας. Η συνήθεια να φορούν το μοναστικό ένδυμα *in articulo mortis*, είναι συχνή στους ισχυρούς και δηλώνει την επιθυμία να ταυτισθούν με το παράδειγμα της μοναχικής τελειότητας και πιο συγκεκριμένα της τελειότητας του ερημίτη. Η παραίτηση του ιππότη που γίνεται ερημίτης είναι ένα ακόμη σημαντικό θέμα στα ιπποτικά άσματα που περιλαμβάνουν συχνά το επεισόδιο της μοναχικής περιβολής, δηλαδή της ένδυσης του ιππότη, πριν πεθάνει, με το μοναστικό ένδυμα πιο γνωστή είναι η περιβολή του Γουλιέλμου της Οράγγης. Το παράδειγμα το ακολουθεί και η τάξη των μεγαλεμπόρων. Ο δόγης της Βενετίας, Σεμπαστιάνο Τζάνι (Sebastiano Ziani), όταν χάρη στο εμπόριο έγινε παροϊμιωδώς πλούσιος -έλεγαν "πλούσιος σαν τον Τζάνι"- αποσύρθηκε, το 1178, στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου (San Giorgio Maggiore) όπως θα κάνει αργότερα, το 1229, και ο γιός του Πιέρο Τζάνι (Piero Ziani) που υπήρξε κι αυτός δόγης. Ο μεγάλος τραπεζίτης από τη Σιέννα, ο Τζοβάννι Τολομέι (Giovanni Tolomei) ιδρύει το 1313 το μοναστήρι του Μόντε Ολιβέτο Ματζόρε (Monte Oliveto Maggiore), όπου και κλείνεται για να πεθάνει. Στις αρχές του 11ου αιώνα, ο άγιος Ανσελμος γράφει στην κόμπσα Ματθίλδη της Τοσκάνης: "Αν νιώθετε ότι ο θάνατος επίκειται, πριν να εγκαταλείψετε αυτήν τη ζωή δοθείτε ολοκληρωτικά στο Θεό, γι' αυτό να έχετε πάντα κοντά σας ένα πέπλο που ετοιμάσατε μυστικά".

Μερικές μάλιστα φορές, η γοητεία της ερήμου που μπορεί να συγγέεται και με κάποια επιθυμία για περιπέτεια, ή και για εξωτισμό, αγγίζει και τον λαϊκό άνθρωπο. Έτσι συνέβη στην περίπτωση του ναύτη του Αγίου Λουδοβίκου, που την ζαφνική του θεία έμπνευση

κατά την επιστροφή από τους Άγιους Τόπους μας διηγείται ο Ζουανβίλ: "Αφήσαμε το νησί της Κύπρου, αφού εφοδιαστήκαμε με φρέσκο νερό και άλλα πράγματα που είχαμε ανάγκη. Φθάσαμε σε ένα νησί που ονομάζεται Λαμπέδουσα απ' όπου πήραμε μια ποσότητα λαγών· βρήκαμε εκεί, ανάμεσα στα βράχια, ένα αρχαίο ερημητήριο με έναν κήπο φτιαγμένο από τους ερημίτες που το κατοίκησαν· άλλοτε υπήρχαν εκεί ελιές, συκιές, αμπέλια και άλλα ακόμη δένδρα· στη μέση έρρεε ένα ποταμάκι που γέμιζε από μια πηγή. Ο βασιλιάς και εγώ πήγαμε μέχρι την άκρη του κήπου και είδαμε κάτω από την πρώτη αγίδα ένα παρεκκλήσι ασπρισμένο με ασβέστη και έναν πήλινο βαθυκόκκινο σταυρό.

Μπήκαμε κάτω από τη δεύτερη αγίδα και βρήκαμε δύο ανθρώπινα σώματα των οποίων το δέρμα είχε σαπίσει· τα πλευρά κρατιόνταν ακόμη συνδεδεμένα και τα οστά των χεριών ήταν σταυρωμένα μπροστά στο στήθος· ήταν ζαπλωμένοι προς την Ανατολή, έτσι όπως θάβουν τα σώματα.

Όταν επιβιβασθήκαμε, ένας από τους ναυτικούς απουσίαζε στο προσκλητήριο· ο αρχηγός του σκάφους σκέφθηκε ότι θα έμεινε στο νησί για να γίνει ερημίτης και γι' αυτό ο Νικόλαος του Σουαζύ (Nicolas de Soisy) που ήταν αξιωματικός του βασιλιά άφησε στις όχθες τρεις σάκους με γαλέττες για να τους βρει και να ζήσει μ' αυτές".

Για εκείνους, τέλος, που δεν είναι ικανοί για αυτήν την τελική μετάνοια, η Εκκλησία προβλέπει άλλα μέσα για να εξασφαλισθεί η σωτηρία. Πρόκειται για τη μετά θάνατον αποκατάσταση των τοκογλύφων, αλλά και όλων εκείνων που απέκτησαν περιουσία με κακό τρόπο, χάρη στην πρακτική της φιλανθρωπίας, τα έργα ελεημοσύνης και τις δωρεές. Η διαθήκη γίνεται, λοιπόν, το διαβατήριο για τους ουρανούς.

Αν δεν έχουμε κατά νου την καταναγκαστική ιδέα της σωτηρίας και τον φόβο της κόλασης που διακατείχαν τους ανθρώπους του Μεσαίωνα, ποτέ δεν θα κατανοήσουμε τη νοοτροπία τους· θα μένουμε πάντα έκπληκτοι μπροστά στην εγκατάλειψη όλων των προσπαθειών μιας άπληστης ζωής, την εγκατάλειψη της ισχύος και την εγκατάλειψη του πλούτου που προκαλεί εξαιρετική κινητικότητα των περιουσιών και μαρτυρεί, έστω και την τελευταία στιγμή, πόσο και οι πιο διαγασμένοι για επίγεια αγαθά ανάμεσα στους ανθρώπους του Μεσαίωνα, κατέληγαν πάντοτε να περιφρονούν τον κόσμο· αυτό το στοιχείο της νοοτροπίας, που αντιφάσκει με τη συσσώρευση των περιουσιών, συμβάλλει στην

απομάκρυνση των ανθρώπων του Μεσαίωνα από τις υλικές και ψυχολογικές συνθήκες του καπιταλισμού.

Τούτη η απεγνωσμένη φυγή από τον κόσμο δεν ήταν πάντως η μοναδική επιδίωξη των ανθρώπων του Μεσαίωνα για την ευτυχία της σωτηρίας και της αιώνιας ζωής.

Ένα άλλο ρεύμα, εξίσου ισχυρό παρέσυρε πολλούς από αυτούς σε μιαν άλλη ελπίδα, σε μιαν άλλη επιθυμία: την πραγματοποίηση επί της γης της αιώνιας ευτυχίας, την επιστροφή στον χρυσό αιώνα και τον χαμένο παράδεισο. Το ρεύμα του χιλιασμού, του ονείρου για ένα *millenium* –μιας περιόδου χιλίων ετών, της αιωνιότητας στην πραγματικότητα– που θα εδραιωθεί ή μάλλον θα αποκατασταθεί πάνω στη γη.

Οι ιστορικές λεπτομέρειες αυτής της πίστης είναι σύνθετες. Ο χιλιασμός είναι μια όψη της χριστιανικής εσχατολογίας, συνδέεται με την αποκαλυπτική παράδοση και είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον μύθο του Αντίχριστου.

Διαμορφώνεται και εμπλουτίζεται στη βάση της Αποκάλυψης. Αναμφίβολα, η Αποκάλυψη αναφέρει τρομερές αναταραχές αλλά το δραματικό κλίμα καταλήγει σε ένα αισιόδοξο μήνυμα. Η Αποκάλυψη συντηρεί μια πίστη αισιόδοξη. Είναι εκδήλωση μιας αποφασιστικής ανανέωσης. *Ecce nova facio omnia*: "Ίδού", λέγει ο Θεός την ημέρα της Κρίσεως, "καί νά ποιῶ τά πάντα": θα πραγματοποιηθεί κυρίως το όραμα του συγγραφέα της Αποκάλυψης και η ουράνια Ιερουσαλήμ θα κατέβει στη γη: *Et ostendit nihi civitatem sanctam Jerusalem, descendetem de caelo a Deo*, "καί ἔδειξέ μοι τήν πόλιν τήν ἁγίαν "Ιερουσαλήμ καταβαίνουσαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπό τοῦ Θεοῦ." Το όραμα συνοδεύεται από τη λάμψη της φωτεινότητας που, όπως είδαμε, ασκούσε τεράστια γοητεία στους ανθρώπους του Μεσαίωνα.

Η ουράνια Ιερουσαλήμ εμφανίζεται *habentem claritatem Dei, et lumen ejus simile lapidi pretioso tamquam lapidi jaspidis, sicut crystallum*, "να έχει τη διαύγεια του Θεού, και το φως της μοιάζει με πολύτιμο λίθο, όπως η ίασις που μοιάζει με κρύσταλλο". *Et civitas non eget sole, neque luna, ut luceant in ea: nam claritas Dei*

illuminavit eam et lucerna ejus est Agnus, "Και η πόλη δεν στερείται ούτε τον ήλιο, ούτε το φεγγάρι που λάμπουν επάνω της· διότι η διαύγεια του Θεού την φωτίσει και η λυχνία της είναι ο Αρνός".

Ωστόσο, στη διαδικασία που καταλήγει στη νίκη του Θεού και τη σωτηρία του ανθρώπου, οι αναταραχές που εκτυλίσσονται πάνω στη γη, κατά την προκαταρκτική φάση, θα αποσπάσουν λίγο αργότερα την προσοχή των ανθρώπων. Εδώ παρεμβάλλονται άλλα κείμενα που τα δανείζονται από το Ευαγγέλιο: το κατά Ματθαίον ΚΔ' και Μάρκον ΙΓ' και κατά Λουκάν ΚΑ'. Περιγράφονται τα γεγονότα που προηγούνται της έλευσης του Υιού του Θεού. Ας πάρουμε από τον Ματθαίο την τρομερή αναγγελία: *Consurget enim gens in gentem, et regnum in regnum, et erunt pestilentiae, et fames, et terraemotus per loca: haec autem omnia initia sunt dolorum,* "Διότι θα σηκωθεί έθνος εναντίον έθνους και βασίλειον εναντίον βασιλείου και θα γίνουν πείνα και επιδημίες και σεισμοί κατά διαφόρους τόπους. Όλα δε αυτά είναι η αρχή των πόνων", το "βδέλυγμα της ερημώσεως"

Αυτή η αναγγελία του τέλους του κόσμου με πολέμους, επιδημίες και λιμούς φαίνεται κοντινή στους ανθρώπους του πρώιμου Μεσαίωνα: οι σφαγές των βαρβαρικών επιδρομών, η Μεγάλη Πανούκλα του βου αιώνα, οι τρομεροί λιμοί που επαναλαμβάνονται απ' άκρη σ' άκρη συντηρούν την αγωνιώδη αναμονή: φόβος και ελπίδα ανακατεμένοι, αλλά καταρχήν, όλο και περισσότερο, φόβος· φόβος παντού, συλλογικός φόβος. Η μεσαιωνική Δύση, εν αναμονή της σωτηρίας στην οποία ελπίζει, είναι ο κόσμος του βέβαιου φόβου. Ας σημειώσουμε κάποια ορόσημα τούτης τη μακράς ιστορίας του φόβου που το δόγμα τον επεξεργάζεται σιγά σιγά, από γενιά σε γενιά, και ο οποίος βιώνεται βαθιά.

Με το τέλος της Μεγάλης Πανούκλας του βου αιώνα, όταν η έξαρση της μάστιγας γεννά την πίστη ότι η ημέρα της Κρίσεως επίκειται, ο Μέγας Γρηγόριος, ο οποίος το 590, εν μέσω της επιδημίας, διαδέχθηκε αδύναμους ποντίφηκες (ο λαός της Ρώμης δεν κυνήγησε άλλωστε, σύμφωνα με το *Liber Pontificalis*, έναν από αυτούς με την κραυγή *Pestilentia tua tecum! Fames tua tecum!* "Η πανούκλα και η πείνα νάναι μαζί σου!") παραδίδει στον Μεσαίωνα την πνευματικότητα του τέλους του κόσμου που συνίσταται στην επίκληση της μεγάλης συλλογικής μετάνοιας.

Αλλά μέσα στον ιστό αυτών των τρομερών γεγονότων, ένα επεισόδιο έρχεται σιγά σιγά στο προσκήνιο: το επεισόδιο του

Αντίχριστου. Η προσωπικότητά του απαντάται εν σπέρματι στην προφητεία του Δανιήλ, στην Αποκάλυψη και στις δύο επιστολές του Παύλου προς Θεσσαλονικείς. Η αγία Ειρήνη, στο τέλος του 2ου αιώνα, ο Ιππόλυτος της Ρώμης, στις αρχές του 3ου αιώνα, και ο Λακτάντιος, τέλος, στις αρχές του 4ου αιώνα, έδωσαν στο επεισόδιο εικόνα και ιστορία. Να σημειώσουμε ότι όλες οι καταστροφικές προβλέψεις σφυρηλατήθηκαν εν μέσω ιστορικών δοκιμασιών: πόλεμος των Εβραίων, οικονομική κρίση του τέλους του 1ου αιώνα και Αποκάλυψη του Ιωάννη, μεγάλη κρίση του ρωμαϊκού κόσμου στον 3ο αιώνα, μαύρη πανούκλα του 6ου αιώνα. Ας συνογίσουμε το επεισόδιο. Την παραμονή του τέλους του κόσμου, μια διαβολική προσωπικότητα θα έλθει να παίζει τον ρόλο του ενορχηστρωτή των καταστροφών και θα επιχειρήσει να παρασύρει την ανθρωπότητα στην αιώνια καταδίκη. Αντίθεση του Χριστού, ο Αντίχριστος, θα αντιπαρατεθεί σε μιαν άλλη προσωπικότητα που θα προσπαθήσει να συγκεντρώσει υπό την κυριαρχία της το ανθρώπινο είδος για να το οδηγήσει στη σωτηρία –πρόκειται για τον Αυτοκράτορα του Τέλους του Κόσμου– και τελικά θα ηττηθεί από τον Χριστό που θα κατέβει ξανά στη γη.

Η εικόνα του Αντίχριστου τελειοποιείται τον 8ο αιώνα, καταρχήν, από έναν μοναχό που ονομάζεται Πέτρος και ο οποίος την αντλεί από ένα ελληνικό πονημάτιο του 7ου αιώνα που ο ίδιος αποδίδει σε κάποιον Μεθόδιο· αργότερα, κατά τον 10ο αιώνα, ολοκληρώνεται από τον Άδωνα για χάρη της βασίλισσας Γερβέργης, συζύγου του Λουδοβίκου Δ' του Υπερπόντιου, και μετά το έτος 1000 από τον Αλμπουίνο, που προσαρμόζει στη Δύση τις προφητείες της Σίβυλλας του Τίμπουρ που διαμορφώθηκαν στο βυζαντινό περιβάλλον κατά τον 4ο και 5ο αιώνα.

Η εικόνα του Αντίχριστου γίνεται στο εξής προνομιακός ήρωας των θεολόγων και των μυστικιστών. Στις αρχές του 10ου αιώνα διακατέχει το Κλυνύ, με τον αββά Όδωνα (Odon) και στα μέσα του 12ου αιώνα με τον ποιητή μοναχό Βερνάρδο του Μορβάλ (Bernard de Morval). Βρίσκει ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος στη Γερμανία του 12ου αιώνα, κοντά στους Άνσελμο του Χάβελμπεργκ (Anselme de Havelberg), Γκερόχ του Ράιχερσμπεργκ (Geroh de Reichersberg), Όδωνα του Φράιζινγκ και Χίλντεγκαρντε του Μπίνγκεν (Hildegarde de Bingen). Η αγία μοναχή βλέπει σε όνειρο το δίδυμο του Σατανά: "Ένα ζώο με τερατώδες κεφάλι, μαύρο σαν κάρβουνο, με πύρινα μάτια, που έχει

αυτιά γαιθάρου και μεγάλες, ανοιχτές σιαγόνες που στολίζονται από σιδερένιους κυνόδοντες”.

Το σημαντικότερο είναι ότι ο Αντίχριστος και ο αντίπαλός του, ο Αυτοκράτορας του Τέλους του Κόσμου, προσφέρονται για κάθε θρησκευτική και πολιτική χρήση και γοητεύουν τόσο τις λαϊκές μάζες όσο και τους κληρικούς. Η ιδέα ενός μοναδικού αντιπάλου του Χριστού -μέσα σ’ αυτόν τον κόσμο όπου, όπως θα δούμε, η μονομαχία είναι εικόνα που κυριαρχεί στην πνευματική ζωή-, η εύκολη εφαρμογή επεισοδίων της ιστορίας του Αντίχριστου σε πραγματικές καταστάσεις, ευνοεί την υιοθέτηση της πίστης από τον λαό. Από πολύ νωρίς, τέλος, ήδη από τον 12ο αιώνα τουλάχιστον, το μεγάλο διαφημιστικό είδος του Μεσαίωνα, το θρησκευτικό θέατρο, κυριεύεται από αυτό το πρόσωπο και το καθιστά οικείο σε όλους. Το *Ludus de Antichristo*, το *Παιχνίδι του Αντίχριστου*, από το οποίο σώζονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες παραλλαγές για την Αγγλία και τη Γερμανία (σε ένα χειρόγραφο του αββαείου του Τέργκενζεε (Tergernsee) στη Βαυαρία, ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα), παίχθηκε σ’ ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Αλλά το βασικό ζευγάρι είναι ο Αντίχριστος και ο εχθρός του, ο *rex justus*, ο “δίκαιος βασιλιάς”. Συμφέροντα, πάθη και προπαγάνδα διακατέχουν λαμπρές προσωπικότητες της μεσαιωνικής σκηνής και, για τις ανάγκες του ενός ή του άλλου σκοπού, οι οπαδοί τους τις ταύτισαν με τον δίκαιο βασιλιά ή τον Αντίχριστο. Εθνικές προπαγάνδες στη Γερμανία αναδεικνύουν τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα και τον Φρειδερίκο Β’ σε καλούς Αυτοκράτορες του Τέλους του Κόσμου, ενώ, βασιζόμενοι σε ένα απόσπασμα του Άδωνα, οι προπαγανδιστές των βασιλέων της Γαλλίας προφητεύουν την ένωση της Χριστιανοσύνης υπό έναν γάλλο βασιλέα και ο Λουδοβίκος Ζ’ συγκεκριμένα, επωφελήθηκε, κατά την Β’ Σταυροφορία, από αυτήν την προπαγάνδα. Αντίστροφα, οι Γουέλφοι, οπαδοί του πάπα, θεώρησαν τον Φρειδερίκο Β’ Αντίχριστο, ενώ ο Βονιφάτιος Η’ ήταν στα μάτια των λαϊκών του αντιπάλων, ένας Αντίχριστος στο θρόνο του αγίου Πέτρου. Γνωρίζουμε ποια ήταν η τύχη που το επίθετο του Αντίχριστου είχε, κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, ως εργαλείο δυσφήμισης. Ο Σαβοναρόλας, για τους εχθρούς του, και ο ρωμαίος πάπας, για τους μεταρρυθμιστές, θεωρήθηκαν αντίστοιχα Αντίχριστοι.

Κοινωνικές επίσης προπαγάνδες θα θεωρήσουν διάφορους πολιτικούς ηγέτες σωτήρες του τέλους του κόσμου. Στις αρχές λοιπόν του 13ου αιώνα, ο Βαλδουίνος της Φλάνδρας, λατίνος αυτοκράτορας

της Κωνσταντινούπολης, γίνεται για τη Δύση "υπεράνθρωπη προσωπικότητα, μυθικό πλάσμα, μισό-άγγελος, μισό-δαίμονας".

Οι περισσότεροι από τους μύθους που πλάστηκαν γύρω από ένα ιστορικό πρόσωπο σχετίζονται με τον μύθο του "κοιμώμενου αυτοκράτορα", που απηχεί τον ανατολικό μύθο του "κρυμμένου εμίρη". Για τις μάζες που διγούν για χιλιαστικά όνειρα, ο Βαρβαρόσσας, ο Βαλδουίνος και ο Φρειδερίκος Β' δεν έχουν πεθάνει. Κοιμούνται σε μια σπηλιά, όπου ζουν μεταμφιεσμένοι σε ζητιάνους, αναμένοντας τη στιγμή που θα ξυπνήσουν ή θα αποκαλυφθούν και θα οδηγήσουν την ανθρωπότητα στην ευτυχία. Επαναστάτες ηγέτες, όπως ο Τάνχελμ (Tanchelm), στη Ζηλανδία και τη Βραβάντη, γύρω στο 1100, στολίστηκαν με αυτό το φωτοστέφανο. Ντυμένος σαν μοναχός, άρχισε να κηρύττει στους αγρούς. Έλεγαν πως τα πλήθη έρχονταν να ακούσουν τον άνθρωπο με την εξαιρετική ευφράδεια, σαν άγγελο του Κυρίου. Είχε όλα τα χαρακτηριστικά του αγίου και δεν είναι τυχαίο ότι οι θνητοί εχθροί του στη Σύνοδο της Ουτρέχτης διαμαρτύρονταν ότι "ο Διάβολος είχε ενδυθεί την εμφάνιση ενός αγγέλου του φωτός". Πρέπει να διαβάσουμε την ιστορία του Τάνχελμ στην επιστολή της Συνόδου της Ουτρέχτης, το 1112, ή στο βιβλίο του Norman Cohn για την *Αναζήτηση του Millenium*. Το ίδιο ισχύει επίσης και στο κίνημα των Βοσκών (*Pastoureaux*) στη Γαλλία, το 1251, με τον ηγέτη του κινήματος, έναν αποστάτη μοναχό που ονομαζόταν Κύριος της Ουγγαρίας (*Maître de Hongrie*). Μερικές φορές, απλοί σφετεριστές περνάνε για αυτούς τους επίγειους Μεσσίες των οποίων αναμένεται η αφύπνιση. Αναδύονται γευδείς αυτοκράτορες όπως οι γευδο-Δημήτριοι στη Ρωσία, την εποχή των Αναταραχών, ή οι γευδείς Λουδοβίκοι ΙΖ' στη Γαλλία των αρχών του 19ου αιώνα. Ο πιο διάσημος, στις αρχές του 13ου αιώνα, στη Φλάνδρα και την περιοχή του Ενώ, είναι ο γευδο-Βαλδουίνος, που δεν είναι παρά ένα αντίγραφο της τυπικής προσωπικότητας που γνωρίζουμε: ένας ζητιάνος ερημίτης που γίνεται "πρίγκιπας και άγιος τόσο σεβαστός που ο λαός, όπως έκανε με τον Τάνχελμ πριν από μερικές γενιές, του φιλούσε τις πληγές, μαρτυρία των μεγάλων του βασανιστηρίων, πολεμούσε για ένα από τα άλογά του ή για ένα κομμάτι από τα ρούχα του, και έπινε νερό από το λουτρό του". Το 1225 ενώ μαινόταν ένας τρομερός λιμός, ο γευδο-Βαλδουίνος δέχθηκε από τους πιστούς του τον τίτλο του αυτοκράτορα.

Στο πρόσωπο αυτών των ταραχοποιών, η Εκκλησία κατήγγειλε, με ελάχιστη επιτυχία μερικές φορές, άλλοτε τον ίδιο τον Αντίχριστο

και άλλοτε κάποιον από τους γευδοπροφήτες που, σύμφωνα με το ίδιο το Ευαγγέλιο και τα χιλιαστικά κείμενα, τον συνόδευε για να πλανέγει τον λαό με γευδή θαύματα.

Το χιλιαστικό κίνημα είναι πολύπλοκο. Πρώτα απ' όλα πολώνει την ευαισθησία της εποχής γύρω από ορισμένα φαινόμενα που αποκτούν ουσιαστική σημασία για τη μεσαιωνική νοοτροπία.

Στην αρχή του *Χρυσού Θρύλου*, ο Ιάκωβος Βοράτζινε απαριθμεί τα σημεία που αγγέλλουν την έλευση του Αντίχριστου και την προσέγγιση του τέλους του κόσμου:

"Οι συνθήκες που θα προηγηθούν της Ημέρας της Κρίσεως είναι τριών ειδών: τρομερά σημεία, η απάτη του Αντίχριστου και μια τεράστια πυρκαγιά".

Τα σημεία που θα προηγηθούν της Υστατης Κρίσεως είναι πέντε, διότι ο άγιος Λουκάς λέει: "Καί ἔσται σημεῖα ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς συνοχή ἐθνῶν ἐν ἀπορίᾳ ἐχούσης θαλάσσης καὶ σάλου". Όλα αυτά είναι πράγματα που σχολιάζονται στο βιβλίο της Αποκάλυψης. Ο άγιος Ιερώνυμος, από την πλευρά του, βρήκε στα χρονικά των Εβραίων δεκαπέντε σημεία που προηγούνται της Ημέρας της Κρίσεως: 1ο: την πρώτη ημέρα η θάλασσα θα σηκωθεί σαράντα πήχεις πάνω από τα βουνά και θα μείνει ακίνητη σαν τοίχος, 2ο: τη δεύτερη ημέρα θα κατέβει τόσο χαμηλά που μόλις και θα μπορούμε να τη δούμε, 3ο: την τρίτη ημέρα θαλάσσια τέρατα θα εμφανισθούν πάνω στα κύματα και θα βγάλουν βρυχηθμούς που θα φθάσουν ως τον ουρανό, 4ο: την τέταρτη ημέρα το νερό της θάλασσας θα καεί, 5ο: την πέμπτη ημέρα τα δένδρα και όλα τα φυτά θα αναδίδουν μια αιματηρή δροσιά, 6ο: την έκτη ημέρα τα οικοδομήματα θα καταρρεύσουν, 7ο: την έβδομη ημέρα οι πέτρες θα σπάσουν στα τέσσερα και θα συγκρουσθούν όλες μεταξύ τους, 8ο: την όγδοη ημέρα θα γίνει ένας παγκόσμιος σεισμός που θα ζαπλώσει πάνω στη γη ανθρώπους και ζώα, 9ο: την ένατη ημέρα, η γη θα ισο-πεδωθεί και τα βουνά και οι λόφοι θα γίνουν σκόνη, 10ο: την δέκατη ημέρα, οι άνθρωποι θα βγουν από τις σπηλιές και θα περιπλανώνται σαν τρελοί, χωρίς να μπορούν να μιλήσουν μεταξύ τους, 11ο: την ενδέκατη ημέρα, τα οστά των νεκρών θα βγουν από τους τάφους, 12ο: την δωδέκατη ημέρα, τα άστρα θα πέσουν, 13ο: την δέκατη τρίτη ημέρα όλα τα ζωντανά όντα θα πεδάνουν για να αναστηθούν αργότερα μαζί με τους νεκρούς, 14ο: την δέκατη τέταρτη ημέρα ο ουρανός και η γη θα καούν, 15ο: την δέκατη πέμπτη ημέρα θα υπάρξει ένας

καινούριος ουρανός και μια καινούρια γη και όλοι θα αναστηθούν. Κατά δεύτερο λόγο, πριν από την Ημέρα της Κρίσεως θα προηγηθεί η απάτη του Αντίχριστου, που θα προσπαθήσει να εξαπατήσει τους ανθρώπους με τέσσερις τρόπους: 1ο: με μια γευδή έκθεση των Γραφών, με την οποία θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι είναι ο Μεσσίας που υπόσχεται ο νόμος, 2ο: με την πραγματοποίηση θαυμάτων, 3ο: με τη διανομή δώρων, 4ο: με την επιβολή βασανιστηρίων. Τρίτον, πριν από την Ημέρα της Κρίσεως θα γίνει μια απότομη πυρκαγιά, που θα ανάγει ο Θεός για να ανανεώσει τον κόσμο, για να κάνει να υποφέρουν οι καταραμένοι και για να φέρει στο φως το ποίμνιο των εκλεκτών".

Ας αφήσουμε, προς στιγμήν, τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα που συνδέονται με τον Αντίχριστο. Ας συγκρατήσουμε την εξαιρετική πομπή των γεωγραφικών και μετεωρολογικών θαυμάτων που συνοδεύει, στην υποδειγματική αυτή αφήγηση, την έλευση της Ύστατης Ημέρας. Απαντώνται, λοιπόν, όλα τα θαύματα της ελληνορωμαϊκής παράδοσης, που συνδέονται τόσο με τον ουράνιο όσο και με τον χθόνιο κόσμο –και έτσι συντηρείται η εξαιρετική ευαισθησία των ανθρώπων του Μεσαίωνα στα φυσικά "σημεία" που τους φέρνουν τόσες δοκιμασίες και τόσες υποσχέσεις. Κομήτες, βροχή από λάσπη, διάττοντες αστέρες, σεισμοί και παλιρροϊκά κύματα εξαπολύουν έναν συλλογικό φόβο που περισσότερο κι από τον φυσικό κατακλυσμό τρέμει το τέλος του κόσμου που αναγγέλλεται.

Αλλά πέρα από στιγμές δοκιμασίας και φόβου, αναμένοντας την τελική ανάσταση, τα σημεία αυτά είναι μήνυμα ελπίδας. Έτσι, ο μεσαιωνικός χρόνος γίνεται καιρός ελπίδας και φόβου.

Καιρός της ελπίδας, διότι ο χιλιαστικός μύθος συγκεκριμενοποιείται και φορτίζεται από επαναστατικά όνειρα. Ζωντανεύει, όπως είδαμε, λαϊκά κινήματα λίγο-πολύ εφήμερα. Στις αρχές του 13ου αιώνα, ένας καλαβρέζος μοναχός, ο Ιωακείμ του Φιόρε, προσδίδει στον χιλιαστικό μύθο εκρηκτικό περιεχόμενο, που θα συγκλονίσει καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα ένα μέρος του κανονικού κλήρου και τις λαϊκές μάζες. Το δόγμα του Ιωακείμ συνδέεται με μια θρησκευτική διαίρεση της ιστορίας που ανταγωνίζεται την πιο όρδοδοξη διαίρεση των έξι εποχών. Πρόκειται για μια διαίρεση σε τρεις εποχές: *ante legem, sub lege, post legem*, εποχή του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, εποχή της Παλαιάς Διαθήκης που έχει ολοκληρωθεί, της Καινής που τότε ολοκληρώνεται και εποχή του "Αιώνιου Ευαγγελίου"

που αγγέλεται από την Αποκάλυψη και βρίσκεται στις παραμονές της ολοκλήρωσής της. Ο Ιωακείμ του Φιόρε της έδωσε μάλιστα και το 1260 ως ημερομηνία αφίξεως –ο Μεσαίωνας, ο φειδωλός σε χρονολογίες! Το κεφαλαιώδες σημείο είναι ότι το περιεχόμενο του ιωακειμικού δόγματος είναι βαθύτατα ανατρεπτικό. Για τον Ιωακείμ και τους οπαδούς του, η Εκκλησία είναι σάπια, καταδικασμένη μαζί με τον υπάρχοντα κόσμο. Πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της σε μια νέα Εκκλησία, Εκκλησία Αγίων, που θα απορρίψει τον πλούτο και θα κάνει να βασιλέγουν η ισότητα και η αγνότητα. Το ουσιώδες είναι στην πραγματικότητα ότι, παραμερίζοντας ατέλειωτες θεολογικές επιτηδειότητες και έναν μυστικισμό πολύ οπισθοδρομικό κατά βάθος, ένα πλήθος από μαθητές, που είναι κληρικοί και λαϊκοί, από το ιωακειμικό δόγμα θα συγκρατήσουν μονάχα αυτήν την αντικληρική, αντιφεουδαρχική και εξισωτική προφητεία. Ο αντίκτυπος ήταν τόσο μεγάλος που ο Άγιος Λουδοβίκος, που πάντοτε έδινε προσοχή στα θρησκευτικά κινήματα, πριν αναχωρήσει για τους Αγίους Τόπους, συζήτησε το θέμα με έναν φραγκισκανό ιωακειμίτη, τον Ούγο του Ντιγκν (Hugues de Digne), ο οποίος προσελκύει μεγάλα πλήθη στην Υέρ (Hyères) όπου είχε αποσυρθεί. Ο ιωακειμισμός, που στα μέσα του αιώνα προκαλεί αναταραχές στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, επέζησε όπως γνωρίζουμε το 1260 και έδωσε ζωή σε μια φραγκισκανή ομάδα, τους Πνευματικούς και τους Φρατιτσέλι, που αργότερα ανακηρύχθηκαν αιρετικοί. Ένας από αυτούς, ο Πιέρ-Ζαν Ολίβ (Pierre-Jean Olive), γράφει στα τέλη του 13ου αιώνα ένα σχόλιο για την Αποκάλυψη. Ένας άλλος, ο Τζακοπόνε του Τόντι (Jacopone da Todi), συνθέτει τα *Laudi*, απόγειο της μεσαιωνικής θρησκευτικής ποίησης.

Ο ιωακειμικός χιλιασμός συναντά ένα αρχαίο κίνημα που επαναδύεται και εμφανίζεται και πάλι στον 13ο αιώνα: είναι πίστη σε έναν εξισωτικό Χρυσό Αιώνα, που αγνοεί κάθε εξουσία και κάθε διαίρεση σε κοινωνικές τάξεις, πίστη που ζαναβρίσκει και ο Ιωάννης του Μενγκ (Jean de Meung) στο δεύτερο μέρος του *Μυθιστορήματος του Ρόδου*. Πρέπει να διαβάσει κανείς το μακροσκελές και σημαντικό αυτό κείμενο. Ας υπενθυμίσουμε τις βασικές του αρθρώσεις.

"Κάποτε, τον καιρό των πρώτων μας πατέρων και των πρώτων μας μητέρων, όπως μαρτυρούν τα γραπτά των Αρχαίων, οι άνθρωποι αγαπιόντουσαν με λεπτή αγάπη και πίστη, όχι από πόθο και επιθυμία αρπαγής και η καλωσύνη βασίλευε στον κόσμο...

Τότε δεν καλλιεργούσαν τη γη, αλλά την άφηναν όπως την είχε

στολίσαι ο Θεός και έφερε από μόνη της όσα χρειάζονταν ώστε να επιβιώσει ο καθένας”.

Το θέμα της αρχέγονης ευτυχίας που στηρίζεται στην ισότητα θυμίζει σχεδόν τον Ρουσσώ.

“Κανένας βασιλιάς ή πρίγκιπας δεν είχε σφετερισθεί με τρόπο εγκληματικό τα αγαθά του άλλου. Όλοι ήταν ίσοι και δεν είχαν τίποτα που να τους ανήκει. Γνώριζαν καλά το απόφθεγμα σύμφωνα με το οποίο ο έρωτας και η εξουσία ποτέ δεν πάνε μαζί, ποτέ δεν κατοικούν μαζί. Χωρίζονται από αυτόν που κυριαρχεί”.

Έτσι εξελίσσεται η κριτική κοινωνικής και πολιτικής τάξης.

“Οι Αρχαίοι ζούσαν συντροφικά, απαλλαγμένοι από κάθε αλυσίδα και κάθε εμπόδιο, ειρηνικά, τίμια και δεν αντάλλασσαν την ελευθερία τους με τον χρυσό της Αραβίας ή της Φρυγίας. Τότε, δεν υπήρχαν προσκυνήματα· κανένας δεν έβγαινε από τη χώρα του για να εξερευνήσει ξένες περιοχές. Ο Ιάσων δεν είχε ακόμη κατασκευάσει τα καράβια του και δεν είχε διασχίσει τη θάλασσα για να κατακτήσει το χρυσόμαλλο Δέρασ...”

Ήλθε όμως η Απάτη, κρατώντας τόξο, μαζί με την Αμαρτία και τη Δυστυχία που η αλαζονεία τους δεν έχει γιατρεία. Η Υπερογία, το ίδιο περιφρονητική, ήλθε κι αυτή με τη συνοδεία της: τον Πόθο, τη Φιλαργυρία, τον Φθόνο και όλες τις άλλες αμαρτίες. Έβγαλαν τη Φτώχεια από την Κόλαση, όπου είχε μείνει τόσο πολύ καιρό που κανείς δεν ήξερε πια τίποτα γι’ αυτήν. Καταραμένη ας είναι η αποτρόπαιη μέρα που η Φτώχεια κατέβηκε στη γη!...

Αργότερα αυτές, μαινόμενες από οργή και φθόνο, επειδή έβλεπαν τους ανθρώπους ευτυχισμένους, πλημμύρισαν τη γη, σκορπίζοντας διχόνοιες, φιλονικίες, διαφορές και αντιδικίες, καυγάδες, διαμάχες, πολέμους, διαβολές, μίσση και μνησικακίες· και όπως ζετρελαίνονταν για χρυσό, έγδερναν τη γη για να ανασύρουν από τα έγκατά της κρυμμένους θησαυρούς, μέταλλα και πολύτιμους λίθους...

Απ’ όταν το ανθρώπινο είδος έγινε λεία αυτών των ληστών, άλλαξε τον προηγούμενο τρόπο ζωής του· τώρα, οι άνθρωποι δεν έπαυαν να κάνουν το κακό· έγιναν μεύτες και απατεώνες, αγκιστρώθηκαν στις περιουσίες τους, μοίρασαν το ίδιο το έδαφος και για τον διαμελισμό κατασκεύασαν σύνορα και πολεμούσαν μεταξύ τους παίρνοντας ό,τι μπορούσαν· οι πιο ισχυροί πήραν τα μεγαλύτερα κομμάτια...”

Και ιδού η γέννηση πολιτικής αρχής.

“Τότε χρειάστηκε να βρεθεί κάποιος να φυλάξει τις καλύβες,

να συλλάβει τους κακοποιούς και να αποδώσει δικαιοσύνη στους ενάγοντες, κάποιος που κανένας δεν θα τολμούσε να αμφισβητήσει την εξουσία του· τότε συγκεντρώθηκαν για να τον εκλέξουν. Διάλεξαν κάποιον πολύ κακοήδη, τον πιο χοντροκόκκαλο, τον πιο ρωμαλέο και τον πιο δυνατό που μπόρεσαν να βρουν και τον έκαναν πρίγκιπα και άρχοντα. Αυτός ορκίστηκε να διατηρήσει τη δικαιοσύνη και να φυλάξει τις καλύβες τους, αν ο καθένας προσωπικά του έδινε από την περιουσία του κάτι για να ζήσει· όλοι συμφώνησαν σ' αυτό... χρειάστηκε να συγκεντρωθεί και πάλι ο λαός και να επιβάλει φόρο στον καθένα για να παράσχουν αξιωματικούς στον πρίγκιπα. Φορολογήθηκαν τότε από κοινού, του πλήρωσαν προσόδους και φόρους και του παραχώρησαν μεγάλες εκτάσεις γης. Αυτή είναι η καταγωγή των βασιλέων και των πριγκίπων της γης...

Τότε οι άνθρωποι συσώρευσαν θησαυρούς. Με τον χρυσό και το ασήμι, που είναι μέταλλα πολύτιμα και εύπλαστα, κατασκεύασαν επιτραπέζια σκεύη, νομίσματα, καρφίτσες, δαχτυλίδια, ζώνες· με το σίδηρο που είναι ανθεκτικό σφυρηλάτησαν όπλα, μαχαίρια, σπαθιά, λόγχες, τόξα και δώρακες για να πολεμήσουν με τους γείτονές τους. Τον ίδιο καιρό, όρθωσαν πύργους και φράχτες και πλακόστρωτους τοίχους· οχύρωσαν πόλεις και κάστρα και έφτιαξαν μεγάλα λαξευμένα παλάτια, διότι αυτοί που κρατούσαν τα πλούτη φοβόντουσαν ότι θα τους τα έκλεβαν στα κρυφά ή διά της βίας. Τότε, οι άνθρωποι διαμαρτύρονταν περισσότερο για τη δυστυχία τους, διότι από την ημέρα που με απληστία οικειοποιήθηκαν όσα προηγουμένως ήταν κοινά, όπως ο αέρας και ο ήλιος, δεν είχαν πια καμιά ασφάλεια"

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο χιλιασμός που αναμένει την επιστροφή του Χρυσού Αιώνα, είναι η μεσαιωνική μορφή της πίστης στην έλευση μιας αταξικής κοινωνίας, όπου το κράτος έχει παρακμάσει εντελώς και δεν υπάρχουν πια ούτε βασιλείς, ούτε πρίγκιπες, ούτε άρχοντες.

Το όνειρο των πολλών στη μεσαιωνική Δύση ήταν να κατεβάσουν τον ουρανό στη γη, να φέρουν την ουράνια Ιερουσαλήμ στη γη. Αν επέμεινα –απλοποιώντας πολύ– στην επίκληση αυτού του μύθου, το έκανα επειδή, παρ' όλο που σκεπάστηκε και καταπολεμήθηκε από την επίσημη Εκκλησία, αναστάτωσε τα πνεύματα και τις καρδιές και μας αποκαλύπτει σε βάθος τις λαϊκές μάζες του Μεσαίωνα και τις οικονομικές και φυσιολογικές τους αγωνίες απέναντι σε σταθερά δεδομένα της ύπαρξής τους: την υποταγή στις ιδιοτροπίες της φύσης, τους λιμούς και τις επιδημίες, τις εξεγέρσεις εναντίον της κοινωνικής τά-

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

ξης που καταπατά τους αδύναμους και εναντίον της Εκκλησίας που ευνοείται από αυτήν την τάξη και τη διασφαλίζει μας αποκαλύπτει και τα όνειρά τους: ένα θρησκευτικό όνειρο που όμως τραβά τον ουρανό στη γη και διακρίνει την ελπίδα μονάχα στην άκρη ανείπωτων φόβων.

Η φλογερή επιθυμία που αποκαλύπτει αυτός ο μύθος, να πάνε "στα βάρη του άγνωστου για να βρουν το νέο", *ecce fecit omnia noua*, δεν καταλήγει στο όραμα ενός αληθινά νέου κόσμου. Ο Χρυσούς Αιών των ανθρώπων του Μεσαίωνα δεν είναι παρά επιστροφή στις ρίζες. Το μέλλον βρισκόταν πίσω τους. Προχωρούσαν στρέφοντας το κεφάλι προς τα πίσω.